

- Engelberg, Stephen (1990), »Poland's Jewish Uproar, but no Jews«, *New York Times*, September 17
- Garton Ash, Timothy (1990), »Eastern Europe: Après la Déluge, Nous«, *The New York Review of Books*, August 16
- Golan, Galia (1973), *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubcek Era, 1968–1969* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Hahn, Werner G. (1987), *Democracy in a Communist Party: Poland's Experience Since 1980* (New York: Columbia University Press)
- Korbonski, Andrzej and Terry, Sarah M. (1982), »The Military as a Political Actor in Poland« v: Roman Kolkowicz and Andrzej Korbonski, eds., *Soldiers, Peasants, and Bureaucrats: Civil-Military Realities in Communist and Modernizing Societies* (London: George Allen and Unwin, str. 159–180)
- Kornai, Janos (1990), *The Road to a Free Economy, Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary* (London: W. W. Norton)
- Linz, Juan J. (1977), »Spain and Portugal: Critical Choices« v: David S. Landes, ed., *Western Europe: The Trials of Partnership* (Lexington, Ma.: D. C. Heath)
- O'Donnell, Guillermo and Schmitter, Philippe (1986), *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (Baltimore: The John Hopkins University Press)
- Skilling, H. Gordon (1976), *Czechoslovakia's Interrupted Revolution* (Princeton: Princeton University Press)
- Wiater, Jerzy J. (1988), *The Soldier and the Nation: The Role of Military in Polish Politics, 1918–1985* (Boulder and London: Westview Press)
- Wiater, Jerzy J. (1990a), »Eastern Europe and the Future of World Communism«, *Korea and World Affairs*, XIV, 3, 501–512
- Wiater, Jerzy J. (1990b), »Verfassungsänderungen und kontraktliche Demokratie in Polen, 1989–1990«, *Freibeuter* št. 45, 39–46.

ANTON RUPNIK:

Gorbačovska perestrojka – veriga zamujenih priložnosti

Marca mineva šest let, odkar je Mihail Gorbačov prevzel krmilo v Kremlju, aprila 1985 pa je na plenumu CK KPSZ kot generalni sekretar partije v grobem obrisal program, ki se ga je prijala ruska beseda perestrojka (prenova, presnova, prestrukturiranje ipd.). Konec januarja 1987 je po krvavih mednarodnih spopadih v kazahstanskem glavnem mestu Alma-Ati prvič spregovoril o tem, da je treba temeljito »izboljšati« odnose med centrom in narodi oziroma republikami, sploh pa postaviti na bolj zdrava tla odnose med narodi in narodnostmi v vsej prostrani Sovjetski zvezi. Februarja 1988 je izbruhnil drugi krvavi konflikt: Gorski Karabah je še danes nekakšen simbolni primer popolne zavoženosti dosedanje sovjetske narodnostne politike. Po tem začenju škripati na vseh koncih in krajih; radikalno misleči sovjetski politiki in publicisti sami spoznavajo, da ne živijo v nikakršni »nerazrušljivi zvezi svobodnih republik in svobodnih ljudi«, kot prepeva njihova himna, marveč v – imperiju.

Gorbačov je reagiral na konfliktne pojave med narodi/republikami in centrom (Kremljem) z ene oziroma med republikami in njihovimi avtonomijami, se pravi med večinskimi in manjšinskimi narodi, z druge strani, na značilni sovjetsko-ruski način: V temeljih naj bi bila sovjetska federacija kar v redu, treba je nekatere pomanjkljivosti dodelati, izpopolniti, enako pa je treba izpopolnjevati tudi mednarodne odnose. Takrat je isti Gorbačov še čvrsto verjel, da je tudi z gospodarskim sistemom, se pravi s socialističnim planskim gospodarstvom, načeloma

vse v redu, da pa je treba (le) dopolnjevati usklajevanje med centrom in republikami, sploh pa podeliti več samostojnosti podjetjem oziroma kolektivom.

Sčasoma je moral javno priznavati, da so krizni pojavi dosti globlji ter da bodo vendarle potrebne »radikalne reforme«.

Bolj kot je perestrojka »napredovala«, bolj so se kazale potrebe po radikalnih posegih v državni, gospodarski in ves družbeni organizem. Bolj kot je Gorbačov verbalno radikaliziral svoj program, bolj je zanj razvnel tudi narode in republike na imperijskih »okrajinah« (obrobju). Njihovo emancipacijsko gibanje je bilo najtesneje povezano z dvema pojavoma znotraj perestrojke: z vsesplošno demokratizacijo javnega življenja, ki ji je osrednji pojem glasnost (javnost političnega dela, prozornost politike), pa tudi z destalinizacijo, ki je bila prvenstveno zasnovana kot ločevanje partije od državne oblasti, emancipacija sovjetov (zakonodajnih teles) in revizija stalinističnega zgodovinopisja (zavračanje t.i. kratkega kurza zgodovine VKP(b), kot ga je zasnoval osebno Stalin).

Pribaltski narodi (Estonci, Latvijci in Litovci), pa Moldavci in številne razseljene narodnosti (Krimski Tataři, sovjetski Nemci) so med prvimi zagrabili za znamenja nove destalinizacije, kajti krvavi diktator jim je nasilno zapečatil usodo, ko jih je bodisi okupiral in priključil ZSSR ali pa izgnal iz rodni krajev. Pri Gruzincih je (njihov) Stalin vedno razdvajal duhove, četudi so ga vsi složno obtoževali za to, da jim je »avtonomiziral« deželo, ko je v razmeroma majhni republiki dal ustanoviti tri avtonomije. Armencem je bil Stalin vseskozi zli demon, ki jih je izdajal in jim zakrivil, da so ostali brez dela matičnega ozemlja (pokrajina Kars v Turčiji). Azerbajdžanci in njihovi turkojezični sosedje v srednji Aziji so kremeljskega »očeta narodov« sovražili zato, ker jim je vsilil neusmiljeno rusifikacijo, jim spreminjal pisave ter jih odtrgal od zgodovinskih kulturnih virov ter tradicije.

Od destalinizacije so si seveda enako dosti obetali Ukrajinci in Belorusi, ne nazadnje pa tudi Rusi sami, saj so bili najbolj množični prebivalci stalinskega imperija Gulaga.

Vendar so bili radikalno zastavljeni smotri destalinizacije dokaj različni, če jih gledamo iz litovsko pribaltskega ali rusko moskovskega zornega kota. Medtem ko je prvim šlo za končni smoter v tem, da bi moral Kremelj dokončno le priznati obstoj tajnih protokolov med Molotovom in Ribbentropom, s tem pa torej tudi dejstvo, da je Stalin okupiral Pribaltik v duhu delitve vplivnih sfer med ZSSR in Hitlerjevo Nemčijo, da bi torej moral pravno razveljaviti, moralno politično pa obsoditi ta nasilna dejanja – je drugim (Rusom) šlo predvsem za rehabilitacijo vseh preganjanih, za obsodbo stalinskega sovjetskega režima kot zločinskega ter za odpravo vseh političnih institucij, ki še ohranjajo dediščino stalinskega nasilja (preganjanje političnih oporečnikov, notranje vohunjenje KGB in njegovo strahovlado, absolutni monopol KPSZ).

Ob sedemdesetletnici oktobrske revolucije je Mihail Gorbačov novembra 1987 v slovesnem referatu sicer dokaj radikalno obsodil nasilje, ki je zmaličilo sovjetsko družbo in povzročilo mnogo žrtev, še daleč pa je ostal od pričakovanih priznanj, ki bi takrat lahko privezala na sovjetsko federacijo pribaltske narode. Nasprotno celo, v Moskvi so po eni strani dopuščali dokaj radikalno »pereocenko« notranje politike v stalinsko-brežnjevske desetletjih, neomajno pa so vztrajali pri tem, da je Sovjetska zveza vedno vodila le miroljubno zunanjo politiko. Ko je poleti 1988 okrogla, 50. obletnica Münchna vsiljevala na dnevni red presojo o tem, kdo vse je bil sokriv za izbruh druge svetovne vojne, takrat so ugledni sovjetski diplomatje (Valentin Falin in drugi), publicisti in politiki vodili še pravicato gonjo proti tistim, ki bi hoteli »omadeževati« miroljubno politiko Kremlja. Seveda je takšno ravnanje

centra moralo vznemiriti Pribaltijce, ki so se prav takrat začeli množično organizirati v narodne fronte za podporo perestrojki (tako so se sprva pač imenovale). Zbali so se namreč, da jih bodo v procesu destalinizacije kar obšli. Prav nič se niso motili v svojih bojaznih.

Gorbačov je zagrešil prvo, gotovo pa eno najresnejših napak, ko ni sprevidel, da ima prav v evropeiziranem Pribaltiku iskreno zavezniško fronto za radikalne reforme države in družbe. Estonci, Latvijci in Litovci so s polnim zanosom hodili na množične shode, na pevske tabore in mitinge. Povsod so zaneseno kričali in nosili na transparentih gesla, ki so izražala neomajno podporo Mihailu Gorbačovu. Od njega so pričakovali, da jim bo omogočil – če ne kar sam pospešil – narodnostno emancipacijo, da jih bo osvobodil izpod policijsko-vojaškega jarma (ne pozabimo, da je Pribaltik bil v povojnih desetletjih v glavnem zaprt kot vojaško območje). Kremeljski lider pa je molčal in molčal. Njegovi vojaši in diplomatje so med tem svarili pribaltske »separatiste« pred posledicami, ki jih čakajo, če bodo perestrojko zlorabljali za protisovjetsko hujskanje.

Pozimi in spomladi 1989 je potekala predvolilna kampanja za novo ustanovljeni kongres ljudskih deputatov. Partijski establishment je v Moskvi izobčil Borisa Jelcina in hotel izriniti iz tekme za mandat akademika Andreja Saharova. V pribaltskih republikah so že pred tem morali odstraniti najbolj kompromitirane »uvožene« voditelje, ki so dotlej zganjali politiko promoskovskih lutk. Novi partijski in državni voditelji pa so se seveda previdno, a dokaj jasno naslonili na množične ljudske fronte. Tu je partija prevzela vlogo umerjenega govornika nacionalnih interesov.

Ko se je maja 1989 zbral na svojem prvem zasedanju kongres ljudskih deputatov, je postalo očitno, da je razkol med Gorbačovom in »okrajinami« neizbežen. Ne glede na siceršnjo politično pozicijo doma so delegacije iz Vilnusa, Rige, Tallinna ali Tbilisija ali Erevana dokaj kompaktno nastopale z zahtevami po prestrukturiranju celotne sovjetske federacije. Ker niso podpisali zvezne pogodbe, so zahtevali da jo na novo oblikujejo. Pribaltijci so vztrajno zahtevali, da sovjetski parlament slovesno razglasi pakt Hitler-Stalin za neveljaven ter obsodi »zaroto« proti njihovim narodom. Gorbačov pa je tej – pogojno še vedno zavezniški – fronti zoperstavil svojo ohranjevalno logiko, češ da so ZSSR in vse njene meje nedotakljive.

Avgusta 1989 je šlo za 50-letnico pakta Molotov-Ribbentrop. Pribaltijci so priredili najveličastnejši mirni protest, ko so z živo verigo povezali svoje tri prestolnice (Tallinn–Riga–Vilnius). Po šoku, ki ga je v Pribaltiku povzročilo imperijsko ravnanje Mihaila Gorbačova in njegove partijske centrale, se je zdaj celotno politično življenje v teh treh republikah postopoma zreduciralo na boj za nacionalno politično in gospodarsko samostojnost. Pa tudi tokrat še ni bilo vse izgubljeno za Moskvo. Četudi so se v narodnih frontah Estonije in Latvije ter v gibanju Sajudis v Litvi poleg zmernih uveljavljali skrajneži, ki so hoteli takojšnjo razglasitev državne neodvisnosti, pa so partijsko-državna vodstva usmerjala (dokaj spretno) politični boj predvsem v gospodarsko osamosvojitev svojih republik znotraj ZSSR. Kljub krčevitim odporom Nikolaja Rižkova in njegove administracije (vlade) so jim pozno jeseni 1989 le uzakonili poseben status. Vsem pa je bilo vnaprej jasno, da si od gospodarske samostojnosti lahko kaj prida obetajo le v primeru, če bo tudi v drugih predelih Sovjetske zveze prišlo do preobrata na pozitivno. Razvoj pa je le poglobljajl vsesplošno gospodarsko in socialno krizo.

Do prvega in vzorčnega spopada je prišlo že dosti prej. Izzvali so ga Estonci, ko so 16. novembra 1988 razglasili svojo suverenost. S tem so hkrati podredili zvezno zakonodajo naknadni ratifikaciji v svoji republiki. V polemike o tem, čigava naj bi bila lastnina nad proizvodjalnimi sredstvi, naravnimi bogastvi in zemljo, pa so posegli tako, da so razglasili suverenost nad vsem, kar se nahaja na ozemlju Estonije.

Gorbačov (takrat je bil predsednik prezidija vrhovnega sovjeta ZSSR) je estonski korak zavrnil kot separatizem in rušenje enotnosti sovjetskega trga, Estoncem pa preko televizije bral levite o tem, kako usodno so odvisni od sovjetske nafte in surovin in kako bi morali propasti, če bi se odcepili od velikega tržišča.

Spor okoli lastnine (po naše bi danes rekli lastninjenja) se je prav tako kot večina drugih spornih vprašanj moral izroditi v mednacionalni konflikt. V povojnih desetletjih je namreč moskovska planska centrala (Gosplan) naseljevala velike industrijske kombinatne v pribaltske republike po svojih administrativnih kriterijih, ne da bi se ozirala na to, ali je v tamkajšnjem okolju sploh prostih delovnih moči in ali ne bodo to prehudi posegi v naravno okolje. Po hruščovsko-brežnjevski strategiji načrtnega mešanja sovjetskih narodov so v Tallinn, Narvo, Rigo, Vilnius in mnoga druga mesta pošiljali iz ruskega zaledja na desetine tisočev delavcev. Zanje so gradili satelitska naselja. Medtem ko so še naprej propadala stara mestna jedra v Tallinnu, Rigi ali Vilnius, pa so za prišleke gradili nove stanovanjske bloke. V mestih so ustvarjali ali samo krepili ruskojezične večine. Med obema kategorijama prebivalcev je nujno moralo prihajati do socialnih napetosti, saj so domači praprebivalci ostajali pogosto v razpadajočih starih hišah, medtem ko so prišleki imeli vsaj nekakšen stanovanjski štandard.

Na teh temeljih je konflikt okoli lastnine porodil dve fronti, ki sta šele zdaj dobili izraziti mednacionalni značaj. Ker so v velikih vsezveznih podjetjih (v podrejenosti zveznih resornih ministrstev) zaposleni večinoma ruskojezični prišleki oziroma njihovi potomci in ker naj bi bila njihova eksistenca z morebitno republiško »nacionalizacijo«, sploh pa z odcepitvijo teh republik, zares bolj ogrožena kot drugim srednjim in majhnim podjetjem republiške ali mestne podrejenosti, je seveda normalno, da so se organizirali eni in drugi. Nasproti narodnim (emancipacijskim) frontam so nastajale »interfronte« ali »interdviženija«. V predponi »inter« pravilno slutimo isto oznako, kot smo jo dolgo srečevali v kremeljskem ideološkem geslu proletarskega internacionalizma.

Eni in drugi so hitro dobili svoje liderje. Poslanci in govorci ruskojezične manjšine so postali najbolj zagrizeni zagovorniki ohranjanja statusa quo v sovjetski državi in družbi. Stavke in mitingi so doslej že bogato ponazorili konflikte med obema frontama.

Za Estonci je pripadla vodilna vloga v konfliktu s centrom Litovcem. Njihova prednost je pač v tem, da imajo od vseh treh republik razmeroma najmanj tujerodnega življa (okoli 20 odstotkov, medtem ko je ruskojezičnega prebivalstva v Latviji skoraj polovica, v Estoniji pa okoli 40 odstotkov). Litovsko partijsko vodstvo (Algirdas Brazauskas) je spoznalo, da mora emancipirati najprej ali nazadnje tudi lastno KP, če se sploh hoče obdržati na političnem prizorišču. To so na kongresu decembra 1989 tudi storili. Izziv je bil tolikšen, da se je Mihail Gorbačov sam napolnil v Vilnius prepričevati partijske tovariše in ljudi na ulicah, da bi odcepitev od ZSSR bila zanje pogubna.

Gorbačov se je načeloma izogibal stika z območji, kjer so zaostreni mednacionalni spori. Ko pa se je le pojavil na litovskih tleh, ni znal pokazati nikakršnega razumevanja za razpoloženje ponižanih in užaljenih Litovcev, ki jim je ruski medved pogazil državno neodvisnost, jih razselil in razklal z državljansko vojno (dolgo po letu 1945 so tod namreč divjali boji z »gozdnimi brati«, ki so se upirali sovjetski oblasti) ter jim odvzel nacionalno identiteto. Vsaj navidez. Gorbačov je namreč naletel na složno fronto litovskega samoponosa.

Ko že kremeljski voditelj ni znal izkoristiti zadnje (majhne) priložnosti za preobrat v lastnem mišljenju o (med)nacionalnih zadevah, je bil neizbežen tudi naslednji veliki konflikt. Gorbačov je s svojo imperijsko trmoglavostjo v bistvu pripeljal v Vilnius na oblast krilo jastrebov znotraj Sajudisa in z dvetretjinsko večino so v republiškem vrhovnem sovjetu ne samo izvolili Vytautasa Landsbergisa za voditelja, marveč tik pred gorbačovskim »udarom« (prezidentska pooblastila in sprejem zakona o »neizstopanju iz ZSSR«, kot ga popularno jedko imenujejo kritiki) razglasili, da obnavljajo predvojno Litovsko republiko. Kremelj je reagiral z gospodarsko blokado, torej z obliko vojne napovedi.

Razglasiti državno suverenost in neodvisnost je eno, dokaj preprosto dejanje, če imaš tolikšno večino v parlamentu – doseči resnično neodvisnost pa je seveda povsem nekaj drugega. Gorbačov je dobil od Landsbergisa rokavico za dvoboj. Zdaj seveda ni bilo več kaj dosti izbire. Konflikt je vnaprej zaklel oba sprta tabora in še zlasti oba oponenta osebno. Litovci so izbrali priljudno ekonomistko Kazimiero Prunskiene za premierko, da bi se pač lahko pogajala z Moskvo. Kajti v Kremlju se je na zasedanjih vsezveznega parlamenta uveljavila kot dosledna, a razumna zagovornica litovskih interesov, doma pa so ji ljudje (poleg Brazauskasu in Landsbergisu) poklanjali dokaj visoko stopnjo podpore in simpatij. Gorbačov je vztrajal in deloma dosegel simboličen umik: litovski parlament je lani poleti vendarle pogojno zamrznil svoj sklep o neodvisnosti, da bi omogočil pogajanja z Moskvo. Vendar Kremelj ni sprejel niti te koncesije, pa se je izogibal vsemu, kar bi lahko res pomenilo pogajanja, namreč tista na temeljih mednarodnega prava.

Boris Jelcin spremenil razmerje sil

Zdaj pa se prizorišče nenadoma spremeni, in to v temeljih. Ko kongres ljudskih deputatov Ruske federacije mukoma le izvoli Borisa Jelcina za svojega voditelja, je Mihail Gorbačov ob velikanski del svoje oblasti. Jelcin namreč nemudoma ponudi roko Pribaltijcem in vsem drugim, ki se upirajo diktatu centra, ter razglasi RSFSR za suvereno republiko. S tem v bistvu napravi uslugo neprecenljivih možnosti Mihailu Gorbačovu, vendar ta v svoji ohranitveni zaslepljenosti ne razume več trenutka, pa vzame vse skupaj le kot izzivanje, tekmo za (nad)oblast in kot spodkopavanje enotnosti Sovjetske zveze. Jelcin je v bistvu ponudil edinstveno priložnost za novi dialog in če bi jo Gorbačov razumel, bi hitro ponudil svojo zasnovo zares prenovljene federacije suverenih republik. Jelcin je Pribaltijce hitro pridobil za sklepanje meddržavnih sporazumov, sploh pa jih ohranil kot kandidate za skupni sovjetski gospodarski trg (kajti politično so že zdavnaj odločeni, da se osamosvojijo).

Zdaj sta se notranji sovjetski fronti že dodobra pregrupirali. Z ene strani so radikalni reformisti in emancipatorji nacionalnih republik, ki jih pogojno vodi čedalje bolj popularni in močni Boris Jelcin. Na drugi strani pa se ustavno vsemogočni prezident, »ustavni diktator« Mihail Gorbačov čedalje bolj naslanja (mora naslanjati?) na ohranitvene sile imperija. Te so, logično, vojska, policija in obveš-

čevalno-varnostna služba KGB. Vse tri so prepojene in prepletene z ljudmi politične tradicije, partijske oligarhije. Prezident je svojo KPSZ sicer formalno odstranil od neposredne oblasti, dejansko pa ji pod krinko ohranjanja države (imperija) še vedno krepi pozicije. V boju proti nezadržnemu pohodu »suverenitisa« (tako ali drugače so se oklicale za suverene že vse zvezne in prejšnje avtonomne republike), »separatizma« (poleg treh pribaltskih so zavrnilе vsakršno sodelovanje v pogajanjih o bodoči sovjetski federaciji tudi Moldova, Gruzija in Armenija; tiho ždenje srednjeazijskih muslimanskih voditeljev pa je mogoče razumeti le kot čakanje na njihov trenutek) in »protikomunizma« (razen nekaterih »zdravih« okolij v Rusiji in Ukrajini so večinoma povsod že pometli z ideološkimi simboli leninizma, pa tudi s kipi ter portreti samega »voždja revoluciji«).

Gotovo je najbolj tragično dejstvo, da se Mihail Gorbačov ne zaveda, da s svojo ohranjevalno politiko v bistvu širi in pogloblja sovraštvo. Pravzaprav sovraštva različnih odtenkov. Ko iz centra kar naprej z ukazi diktira republikam svojo voljo, pogloblja nezaupanje in sovraštvo do centra, Kremlja, vojske, policije, KGB. Ker pa so vsi ti hočeš nočeš vendarle značilno (veliko)ruski, se med Litovci in vsemi drugimi z »okrajin« imperija krepi protirusko razpoloženje. Boris Jelcin pa nastopa kot tisti Rus in voditelj ruske države, ki ponuja Litovcem in vsem drugim okroglo mizo za enakopravna pogajanja in sporazume. On je pri Litovcih dosegel dogovor, da bodo spoštovali enakopravnost in človekove pravice Rusov in drugih narodnih manjšin (Poljaki so tu tudi številčni).

Četudi je Gorbačov postopoma le pristal na deideologizacijo države, četudi je pod pritiskom le pustil črtati famozni 6. člen zvezne ustave, ki je KPSZ jamčil monopol v državi, četudi je šel na kompromis in načeloma odprl vsem oblikam lastnine enake možnosti – kljub vsem tem koncesijam taboru radikalnih reformatorjev je Mihail Gorbačov kot prezident ZSSR z neomejenimi pooblastili vseeno še vedno tudi generalni sekretar CK KPSZ, kot tak pa drži svoji partiji vzvode za vladanje čez (še vedno vsemogočni) državni aparat, čez vojsko, policijo in KGB. Jelcin je napravil križ čez KPSZ, kot poklicni partijski funkcionar je pogledal v oči vsej porazni resnici ter spoznal, da je rdeča ideologija doživela v praksi zgodovinski poraz, njeni nosilci pa so poglobilni krivci za popolni razkroj sovjetskega gospodarstva in družbe. Enako so storili tisti radikalcı, ki so prišli na oblast v mestih (Gavrıl Popov v Moskvi, Anatolij Sobčak v Leningradu) ali zveznih republikah.

Korak nazaj v ideološko opredelitev države (pa torej tudi družbe) je sovjetski prezident zagrešil s tem, ko je v bistvu umaknil svoj kompromisni predlog nove ustave oziroma federacije: v osnutku zanjo je pristal na črtanje vzdečka socialistična, da bi ga zamenjal z oznako suverena in tako ohranil firmo SSSR (Sojuz Sovjetskih Suverenih Respublik); na zasedanju kongresa ljudskih deputatov pa je dal oklicati stari naziv kot tisti, o katerem naj bi na vsezveznem referendumu glasovali sovjetski državljani (17. marca). Kako naj se za »socialistično« federacijo sploh odločajo republike, ki so kot suverene države že sklenile črtati iz imena ta vzdevek? Saj vendar ne gre za otroško igro etiket, marveč za kapitalna (ideološka) vprašanja o tem, kakšna naj bo v prihodnje državna in družbena ureditev: monistična ali pluralna? Tu pač ni kompromisov, so le alternative. Z drugimi besedami, zmaga lahko le ena rešitev, ena večina. Perspektivno ne more biti seveda nikakršnega dvoma o tem, katera mora zmagati. Konkretno in trenutno pa so še na dnevnem redu bistvena vprašanja, ali bo spor med obema taboroma mogoče rešiti po mirni poti ali pa neogibno vodi v merjenje s silo.

Mihail Gorbačov je nosilec Nobelove nagrade za mir. Nihče ne dvomi o tem, da si jo je zaslužil z dosedanjimi hrabrimi potezami, ki so bistveno prispevale k novemu ozračju ne samo med obema supersilama, marveč tudi v širših mednarodnih odnosih. Gorbačov je žrtvoval svoj vzhodni vojaški blok, odpovedal se je sili kot sredstvu za uravnavanje mednarodnih sporov, priznal je načelo popolne suverenosti držav in narodov ter s tem razveljavil brežnjevske doktrine o omejeni suverenosti socialističnih držav. Gorbačov je umaknil sovjetsko vojsko iz Afganistana, omogočil združitev obeh nemških držav. Kar je morda nad vsem tem, je to, da je kremeljski voditelj dal slovo ideološko razrednim merilom za vodenje zunanje politike, na njihovo mesto pa postavil občečloveška načela in vrednote.

Zahod je dobil v Kremlju partnerja, s katerim lahko sklepa sporazume tudi o tistih najbolj usodnih, strateških zadevah. Razen sporazuma o umiku in uničenju raket srednjega dometa ni pravzaprav nobena druga epohalna reč čisto pod streho: v Moskvi še niso ratificirali niti paketa sporazumov o nemški združitvi (znanih po formuli 2 + 4) niti pariškega paketa sporazumov KVSE, prav tako pa tudi še ni jasno, kaj bo z dolgo snovanim sporazumom o zmanjšanju strateškega jedrsko-raketnega arzenala. Za Zahod, pa tudi za ves svet, je torej usodno pomembno vprašanje, kaj bo s Sovjetsko zvezo. Kdo bo v prihodnje imel komando nad jedrskim potencialom? Kaj bo, če se imperij razbije in nastane več naslednic, če se jedrske sile razdelijo? Kaj bi bilo – o, groza! – če bi v pogojih vsesplošnega kaosa in državljanske vojne kot posledice razpadanja imperija prišli strateški arzenali v roke ene ali druge sprte strani? Kaj bi bilo z Evropo, če bi se vneli spopadi med narodi, republikami ali regijami? Kam bi se vlil veletok beguncev? Kdo bi se obrnil na koga za pomoč?

Gorbačov je vrhovni poveljnik vseh oboroženih sil ZSSR. Za zdaj še nesporen. Kaj pa, če mu Jelcin spodnese tudi to nadoblast?

Ne gre samo za zunanji, mednarodni vidik vojaško-obrambnega kompleksa. Sovjetska armada je že od Lenina sèm nekakšna država v državi, absolutizirana svetinja, pa četudi jo je Stalin mrcvaril po mili volji. Boljševiki so vso družbo militarizirali do skrajne mere. Partijsko-državni vrh je moral zadnja desetletja odvajati za obrambno industrijo najboljše tehnološke zmogljivosti, kar jih je imel. Vojska je požirala levji delež proračuna.

Sovjetska armada je držala pod svojim škornjem ves vzhodni blok. V NDR, na Češkoslovaško, Madžarsko in sploh čez mejo so pošiljali elito, tako oficirsko kot navadnih vojakov. Ko pa je Gorbačov precej na hitro za to elito popustil, ko so pred očmi gledali, kako se jim rušijo pozicije in kako bodo jutri osovraženi okupatorji, ki bodo morali pobrati šila in kopita – takrat se je tudi v vojski moralo zbuditi nezaupanje do kremeljskega voditelja. Če bi vsi generali in polkovniki, ki so jih poslali čez mejo varovat dosežke »socializma«, ostali na domačih tleh, bi po vsej verjetnosti doma dobili ustrezno privilegirane položaje. Tako pa so se znašli dvakratno opeharjene: na čeških ali vzhodnonemških tleh so le še začasno, doma pa jih čaka večni provizorij, po možnosti brez stanovanja in brez ustreznega položaja. Ta del vojske je nevarna tempirana bomba, ki ima zažigalno vrstico globoko na sovjetskih tleh.

Vojska je nasploh povsod psovana in zasramovana. Tu so poslali preizkušene »Afgance« (elito iz Afganistana) nad »protisovjetske in protikomunistične skrajneže« (denimo 9. aprila 1989 v Tbilisiju), tam nad »muslimanske separatiste« (januarja 1990 v Bakuju). Tu in tam so jih sprejeli kot okupatorske nasilnike. Vojaki

raznih specialnosti morajo po ukazu prezidenta pomirjati razjarjene šoviniste, da bi zavarovali življenja drugim, od Gorskega Karabaha do Ferganske doline. Nihče jim nikjer ni bil nikoli za to hvaležen; nasprotno, povsod prevlada njihova negativna vloga nasilnega posredovalca. Vojska je pač orodje centra, center pa gleda samo na to, da bi si zavaroval svojo oblast po vsej državi, pravi splošno razpoženje.

Proti sovjetskim generalom so se že nekajkrat našle strumne koalicije. Na prvem zasedanju kongresa ljudskih deputatov je maja-junija 1989 potekala pravcata vojna: Gruzinci so obtoževali poveljnika zakavkaškega vojaškega območja generala Igorja Rodionova, da je ukazal pokol nad mirnimi demonstranti. Litovci in drugi Pribaltijci so se zavedali, da se jim lahko zgodi kaj podobnega, pa so zbrali vse sile za napad na trdnjavo vojaške sile. Gorbačov se je zvijsal med enimi in drugimi, vsekakor pa ni nikoli dopustil nobene žaljivke na rovaš svoje vojske. Komisije so še in še raziskovale okolnosti, njihovi predsedniki so javnosti sporočali svoja spoznanja, generala Rodionova so prav na skrivaj zares umaknili v zavetje, ampak nobena stran ni bila nikoli zadovoljna.

Pribaltik je bil po vojni spremenjen v eno samo trdnjavo. Na najlepših predelih obale so skopali izstreliščne rampe za medcelinske rakete. Cele okraje so zaprli za vsakršen pristop, marsikje so izselili praprebivalce iz rodni krajev, da bi jih zagradili za vojsko. Oficirjem so gradili posebna zaprta mesta, kjer se je nehala vsa, že tako omejena, krajevna (republiška) oblast. Estonija, Latvija in Litva so zares bile nekakšne kolonije sovjetske armade.

Kako je sploh mogoče, da v takih okoliščinah ne bi nastajalo sovraštvo med avtohtonim prebivalstvom in »okupacijsko armado«? Šele ko izveš za nekaj podrobnosti, ki so več desetletij določale vsakdanjik Estoncem, Latvijcem in Litovcem, lahko razumeš, zakaj ti narodi tako globoko sovražijo sovjetsko vojsko in zakaj jo občutijo kot okupacijsko. To svojo vlogo je konec koncev začela že s prvih dni, že z jeseni leta 1939, ko je Stalin ultimativno zahteval od pribaltskih neodvisnih republik, da mu dovolijo namestitve vojaških baz na svojih ozemljih.

Kremelj varuje »zakonitost« svojega imperija

Gorbačovski center si je zadnji dve leti prisvojil vlogo branilca zakonitosti in občin človekovih pravic, puntarskim pribaltskim in drugim narodom in njihovim republikam pa pilepil etiketo nestrpnosti, skrajnežev, ki pod krinko demokracije kršijo to zakonitost in človekove pravice.

Litva, Latvija, Estonija, Moldova, Gruzija, Armenija, Azerbajdžan... in še mnoge doslej avtonomne republike so z oklicem svoje suverenosti sprejele nove ustave, zbrisale prejšnji naziv sovjetske in socialistične republike ter uveljavile pluralistične zakonodajne normative. Vse te zatorej niso več tiste SSR, kot jih še vztrajno vodi v uradni evidenci gorbačovski Kremelj. Niso in nočejo več biti. Takšna je pač volja novih, demokratično izvoljenih parlamentov.

Vse te suverene republike so seveda segle tudi po vojaško-obrambni predpisih. Pribaltijci preprosto več ne priznajo vojaške suverenosti Moskve nad svojim ozemljem. Podobno so se proti gorbačovski vojski obrnili Gruzinci in Armenci; oboji postavljajo na noge svoje lastne obrambne enote.

Gorbačov in njegov obrambni minister Dmitrij Jazov sta sicer delala simbolične koncesije Pribaltiku in Zakavkazju, ampak z njimi nista nikogar zadovoljila. Grobo so se jima uprli tudi Ukrajinci, ko so v vrhovnem sovjetu izglasovali zakonsko določilo, po katerem ni več dopustno pošiljati nabornikov iz Ukrajine v druge

predele ZSSR. Ampak Ukrajina je le velika dežela in v njenih okvirih je mogoče vse to rešiti. Estonija pa je majhna, na njenih tleh je dobršen del vojaških enot, ki neruskim kadrom sploh niso odprte (jedrske in druge strateške). Konflikt je neizbežen – razen če bi Kremelj in njegov vojaški vrh spoznala, da je (spet) napočil čas, ko je treba uskladiti zahteve po nacionalni emancipaciji z ene in vojaških potrebah po drugi plati (celo Stalin je to znal ukreniti, ko mu je sredi vojne tekla voda v grlo).

Armada se gre nekakšno večno reformo, v bistvu pa vztraja pri podedovanih načelih mešane vsezvezne unitaristične vojske. Nihče več je ne sprejema kot svoje – razen partijsko-vojaškega vrha.

Propagandni aparat v Moskvi razmnožuje na kilogramè gradiva, ki naj bi dokazovalo, da nove vladavine v Pribaltiku in drugih odpadniških republikah serijsko kršijo sovjetsko zakonodajo, sploh pa temeljna načela mednarodnih norm o človekovih pravicah. Ta zamenjava vlog med včerajšnjimi tožniki in obtoženci je nadvse zanimiva.

Resnici na ljubo je treba povedati, da so ljudske fronte v Pribaltiku imele v svojih programih vseljudo glasovanje (referendum), ki naj bi potrdilo voljo ljudstva po državni neodvisnosti. Ko pa so, zlasti v Litvi, zbrali v parlamentu dvetretjinsko večino, so se je hitro poslužili za to, da bi oklicali državno neodvisnost od ZSSR, češ da Moskva tudi leta 1940 ni vprašala, ali zares ves litovski narod želi, da bi se priključil Sovjetski zvezi. Mi smo demokratično izvoljeni, imamo demokratično večino v parlamentu in lahko polnopravno sklepamo o lastni državnosti, je odgovarjal Gorbačov Vytautas Landsbergis, ko mu je kremeljski šef očital, da ukrepa mimo volje ljudstva.

Pravica do samoodločbe, vključno z odcepitvijo od ZZSR, je bila vseskozi navzoča v členu 72. zvezne ustave, nihče pa ni nikoli podrobneje določil pravil, pod kakšnimi pogoji naj bi se ta pravica uresničila. Gorbačov je v zadnjem trenutku pohitel in v zakonu o postopku za odcepitev vgradil poleg referenduma še zapleteno proceduro, ki lahko traja do pet let in zahteva soglasje vseh drugih republik. Zdaj center »jaha« na svoji zakonitosti, četudi so Litovci dan pred sprejemom tega zakona razglasili svojo neodvisnost (v Latviji in Estoniji so šli po poti prehodnega obdobja, a z enakim končnim smotrom). Kremelj ima seveda prav, ko poudarja, da je v desetletjih skupnega življenja bilo stkanih toliko vezi, da jih zdaj ni mogoče pretrgati čez noč, ne da bi drugim povzročili škodo. Treba se je dogovoriti o odplačilu dolgov, o razmejitvi lastninskih pravic, o varovanju narodnostnih manjšin in podobnem.

Nove vladavine so v pribaltskih republikah razglasile obča načela mednarodnih odnosov in človekovih pravic kot svoja vodila, vendar so v iskanju konkretnih zaščitnih ukrepov pred nevarnostmi nadaljnjega diktiranja iz centra pogosto zašle v zagate, v katerih jih je isti center tolkel z legitimističnim orožjem. Najdlje so zabredli Estonci s tem, ko so uvedli cenzus stalnega prebivališča za aktivno in pasivno volilno pravico. Če so se namreč hoteli ubraniti pred nevarnostjo, da jim ne bi »Rusi« zmešali vse račune in podtaknili svoje večine, so se regionalno zares morali odločati za skrajno dvomljive omejitve volilnih pravic. Kajti če naj bi po vsesovjetskem načelu (»Pri nas ne poznamo svojih in tujih«) povsod volili vsi sovjetski državljani, ki se pač znajdejo takrat tam, potem bi jim lahko prišleki dokazali, da je tudi glavno mesto Tallinn proti estonski ljudski fronti in osamosvojitvi. Še bolj neprijetni so ti vidiki v Latviji, saj je Riga po tej plati prej rusko kot pa latvijsko mesto.

V Pribaltiku je stacioniranih nekaj sto tisoč sovjetskih vojakov, ki so pogosto koncentrirani tudi v glavnih in večjih mestih. Ali naj bi jim nove vladavine omogočile popolno volilno pravico? Vnaprej je jasno, kako bodo glasovali, vnaprej je marsikje mogoče tudi izračunati, kakšne večine bi lahko povzročili. Estonci, Latvijci in Litovci jih občutijo kot okupatorje (že dobri dve leti jih vsak dan tudi javno zmerjajo in zahtevajo, naj odidejo) – po veljavni vsesovjetski in dotedanji zakonodaji Estonske, Latvijske in Litovske SSR pa naj bi jim omogočali, da kot volilci usodno posegajo v samoodločbo avtohtonega naroda. Priznajmo si po slovensko: zelo hudo je v takšnem položaju ohraniti živce in strpnost. Seveda jih pribaltski novi zakonodajalci niso mogli vedno ohraniti. V zakonih o jeziku, o državljanstvu ali podjetjih (delniških družbah) ali zemlji (nakup in prodaja) so povojnim priseljencem krepko omejili pravice. Kaj pa smo krivi mi, potomci priseljencev iz petdesetih let? – so se hitro oglasili prizadeti. In našli so se enako hitro njihovi zaščitniki; oklicali so se za komiteje narodne zaščite in poklicali tanke na pomoč.

Če bi latvijski parlament ravnal po dobri sovjetski navadi, če bi vsem sovjetskim državljanom, ne glede na dolžino njihovega bivanja na ozemlju Latvije, omogočil polno volilno pravico (le kaj pa je doslej v ZSSR sploh pomenila volilna pravica!?) – potem bi si zares lahko sam skopal jamo. Nelatvijskega prebivalstva je že itak skoraj polovica, v Rigi in nekaterih drugih mestih še čez 50 odstotkov. Z levo roko bi bilo mogoče zrušiti vse predvolilne račune, če bi na dan volitev pripustili množice »izletnikov«.

Krasnaja zvezda kot glasilo vojske najde dosti hvaležnega dokaznega gradiva za nedemokratičnost pribalstkih režimov, ki da ne priznavajo sovjetskim vojakom temeljnih državljanskih pravic, ko jim ne dajejo volilnih lističev v roke. To pravico načeloma priznavajo le stalno naseljenim oficirjem. Ker pa jih imajo povsod čez glavo, jim z najrazličnejšimi komunalnimi predpisi radi zagrenijo življenje: ženam ne dajejo zaposlitve, družinam ne odobravajo stanovanjske pravice, njihovih otrok ne sprejemajo v vrtece...

Moskovske centrale producirajo dokumentacijo, s katero dokazujejo, da so pribaltski režimi vse prej kot pa tisto, kar naj bi po njihovih lastnih izjavah bili; namreč demokratični. Center zahteva spoštovanje svojih papirnatih načel o svobodi naseljevanja, pa čeprav velja za večji del sovjetskih mest režim »propiske«: stalno prebivališče si pridobiš, če dokažeš, da si tam zaposlen, če pa hočeš najti zaposlitev, moraš dokazati, da imaš »propisko«, se pravi stalno prebivališče...

Litovci so, denimo, v zakonu o političnih strankah določili, da na ozemlju Litovske republike ne smejo delovati organizacije in stranke, ki jim je sedež v tujini. Po tem načelu bi bila ali je že (nihče pa ne ve, kaj je kje in kdaj v veljavi) zunaj zakona promoskovska KP, ki je hkrati jedro protilitovskega gibanja za državno neodvisnost. Ker so v Vilniusu uzakonili smrtno kazen za posebej težke zločine proti državi in ker vanje spada tudi veleizdaja, je načeloma zares mogoče, da bi aktivisti prosovjetske /protilitovske KP prišli pred sodišče kot veleizdajalci...

Kje je sploh izhod iz te zagate? Gotovo ne v »tankostrojki«, kot so jo že uprizorili sovjetski generali v Vilniusu in Rigi. Bolj kot imperialna metropola, poosebljena v državno-partijsko-vojaško-policijskem aparatu, s silo strahuje puntarske narode in republike, bolj jih peha v skrajnost, bolj pogloblja sovraštvo do vsega sovjetskega in žal tudi ruskega, bolj množi nevarnost novih nasilnih zapletov.

Mogoče rešitve nakazuje jelsinski pristop k problematiki mednacionalnih odnosov. To je načelo popolnega priznanja nacionalnorepubliške suverenosti, horizontalnega povezovanja med njimi pač glede na specifično zainteresiranost,

delegiranje novo zasnovanemu centru tistih pooblastil, za katera menijo vsi potencialni člani bodoče sovjetske (kon)federacije, da bi jih veljalo opravljati/uresničevati skupaj. Borisa Jelcina ne moti dejstvo, da se pribaltski narodi želijo državno osamosvojiti in se povezati v lastno, pribaltsko zvezo; njemu je dosti, da hočejo hkrati ostati v tesnih gospodarskih povezavah z ostalimi sovjetskimi republikami oziroma z njihovim skupnim trgom. Gorbačov je možnost takšnega razpleta že zdavnaj zapravlil in zelo malo je verjetnosti, da bi se lahko odmaknil od svojih zakletih ohranjevalnih imperijskih principov.

Sovjetski imperij je zadnji te vrste na Zemlji. Avstroogrska monarhija in otomanski imperij sta razpadla v prvi svetovni vojni, britanski in francoski kolonialni imperij sta razpadala v procesu poveljne dekolonizacije. Čas je minil tudi sovjetskemu, pa naj bo še tako različen od omenjenih (neposredna ozemeljska povezava med metropolo Moskvo in »okrajnami«, dramatična prepletenost prebivalstva, usodna gospodarska odvisnost od energetske-surovinskih rezerv).

Ali pa so tolikšni zgodovinski preobrati sploh primerni za enega in istega voditelja? Ali ni nujna (tragična) logika tudi v tem, da zahteve preobrazb v zgodnji fazi prerastejo samega reformatorja? Ali ni Mihail Gorbačov postal negacija samega sebe že s tem, ko je šel na preno, na »revolucijo od zgoraj«?